

Михайло СТАНЧЕВ,
доктор історичних наук, професор,
іноземний член Болгарської академії наук,
завідувач кафедри нової та новітньої історії
історичного факультету Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна

Анотація. У статті йдеться про те, як навесні 1918 року урядом РСФРР було розпочато переговори з урядом УНР, з надією на відновлення радянської влади в Україні та приєднання України до Росії. Керівником російської делегації було призначено Х.Г. Раковського, який змушений був проявити неабиякий дипломатичний хист, аби за умов досить жорстких вказівок російського уряду добитися взаємоприйнятних рішень. У статті аналізується діяльність Християна Раковського як майбутнього дипломата, його вміння вислухати опонента, оцінити його позицію і намагатися досягти розумного компромісу.

Ключові слова: Раковський, Шелухин, українсько-російські переговори, Крим, розбіжності, демаркація, договір.

УЧАСТЬ ХРИСТИЯНА РАКОВСЬКОГО В УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ПЕРЕГОВОРАХ 1918 РОКУ

Навесні 1918 року, зберігаючи надії на відновлення радянської влади та приєднання України до Росії, уряд РСФРР був змушений, не без тиску з боку Німеччини, розпочати переговори з урядом УНР.

Ситуація, що склалася, вимагала зміни шовіністичного курсу щодо України, який завзято проводився за часів «п'ятаковщини», коли тимчасово на значній частині території України було встановлено радянську владу (лютий — березень 1918 р.). Свідок подій у Києві історик Н.П. Полетика розповідає: «... більшовики заборонили українські газети й конфіскували українські друкарні, зачинили українські книжкові магазини й українські школи. Портрети Шевченка зривали зі стін і топтали ногами. Розмовляти на вулицях українською мовою стало небезпечно. Київські газети друкували списки розстріляних українських соціалістичних діячів» [10, с. 115]. Подібні факти наводить у своїх спогадах В.А. Антонов-Овсієнко [3, с. 87], а також І. Майстренко у своїй науковій розвідці [8, с. 49]. Рішенням ВУЦВК і РНК РСФРР 16 квітня 1918 року було сформовано делегацію для переговорів з українською Центральною Радою, які планувалося провести в Курську.

Керівником російської делегації було призначено Х.Г. Раковського, до її складу увійшли Д.З. Мануїльський, Й.В. Сталін й М.П. Томський, а також експерти вій-

ськового комісаріату і генерального штабу, комісаріатів торгівлі, шляхів сполучення та інших організацій [2, спр. 109, а. 14–15]. Коли делегація виїхала до Курська, Ленін скасував щойно прийняте рішення щодо голови делегації — він усунув Раковського і призначив Сталіна. Делегація про це довідалася вже на шляху до Курська. Після приїзду до Курська Х. Раковський негайно зв'язався з Леніним, висловив невдоволення щодо такого рішення і заявив, що вважає у такому випадку своє перебування в делегації зайвим. Зрештою справа владналася, і Х. Раковський залишився головою делегації.

Російська делегація, що розмістилася в закутковій будівлі курського дворянського зібрання, марно чекала на українську сторону. У призначений час переговори не розпочалися, українські делегати в Курську не з'явилися. Невдовзі надійшли відомості, що делегація УНР виїхала з Києва і 28 квітня, перебуваючи на станції Ворожба, звернулася до Раднаркому Росії з пи-

танням про умови, час і місце мирних переговорів. Пропонувалося, зокрема, розпочати їх у Ніжині, тобто на території України. У зв'язку з тим, що початок переговорів відклався, 30 квітня за підписами Сталіна, Раковського і Мануїльського в Київ було надіслано телеграму, в якій повідомлялося, що радянська делегація відправила парламентаріїв на Кримський, Донський, Воронезький, Курський та Брянський «фронти» для переговорів про припинення воєнних дій і визначення демаркаційної лінії [2, спр. 109, а. 17].

Справді, у наступні дні розпочалися переговори про визначення демаркаційної лінії між російськими, з одного боку, та німецькими та українськими військами з другого, на окремих ділянках або «фронтах». 7 травня було підписано угоду про примирення на Курському «фронті» [2, спр. 530, а. 3]. Однак і після цього (здебільшого через невиконання радянськими командирами наказів Москви) на лінії припинення вогню виникали численні інциденти.

Належної серйозності щодо переговорів з Україною російська сторона не виявляла. Того ж дня, коли планувалося розпочати ці переговори, в урядових «Известиях» було надруковано передову статтю з відвертими образами на адресу української влади, Центральної Ради України, яка «за допомогою німецьких сил намагається відокремити український народ від російського лісом багнетів». Посилаючи братнє вітання «всім борцям за єдність трудового російського і українського народів», газета заявляла: «Яким би не був важким сьогоднішній день для них і для нас, перемога буде завтра нашою» [7, 28 квітня].

Однак уже через день після прибуття радянської делегації до Курська надійшли відомості, що 28 квітня 1918 р. при підтримці німецьких військ, командування яких не довіряло голові Центральної Ради М.С. Грушевському, а також членам ради — соціалістам В.К. Винниченку, С.В. Петлюрі та іншим, в Києві стався державний переворот, в результаті якого владу Центральної Ради було повалено. А 29 квітня відбувся т.зв. «з'їзд хліборобів», на якому гетьманом України було проголошено одного з нащадків давнього гетьманського роду, колишнього генерала царської армії П.П. Скоропадського [16, р. 210].

Про ці події делегати з Курська повідомили Кремль. Протягом кількох днів тривали наради прямим дрогом із Леніним і Чичеріним, який в січні 1918 року повернувшись з Великобританії, заступив Л.Д. Троцького на посаді наркома

Х. Раковський в Києві під час переговорів, 1918 р.

C. Rakovsky at negotiations in Kyiv, 1918

закордонних справ і підписав від імені Росії Берестейський мир 3 березня того ж року. Ленін і Чичерін вважали, що реальною владою в Україні є німці, а не уряд гетьмана, який вони розглядали як тимчасовий, і що вести переговори з питань, пов'язаних з Україною, слід з окупантами. Це була вочевидь нереалістична, екстремістська позиція, яку Раковському вдалося змінити. Було домовлено, що до Києва поїде секретар делегації П.А. Зайцев. Ленін підтвердив його повноваження на ведення з урядом гетьмана переговорів про припинення воєнних дій на українсько-російському кордоні і про узгодження часу та місця мирних переговорів. Зі свого боку, німецьке командування рекомендувало П.П. Скоропадському розпочати діалог з Москвою. Попередні переговори Зайцева, що прибув до Києва 7 травня, проходили успішно. Тим часом гетьманська місія у Москві передала НКЗС пропозицію України розпочати переговори у Києві [2, спр. 525, а. 1].

17 травня Ленін підписав розпорядження про призначення Х.Г. Раковського і Д.З. Мануїльського повноважними представниками РСФРР для ведення переговорів з урядом П.П. Скоропадського. Й.В. Сталін і М.П. Томського відкликали до Москви, а Раковский і Мануїльський разом з технічним апаратом того ж дня виїхали з Курська до Києва (за іншими даними делегація виїхала 20 травня). Формально головою делегації спершу був Сталін, який особливим листом передав свої повноваження Раковському. Другим офіційним делегатом був Мануїльський. Секретаріат делегації очолював П.А. Зайцев, якому допомагали М.І. Грановський і Б.Г. Черкунов. При делегації діяли друкарське бюро, дипломатичні кур'єри та група експертів — з міжнародного права (професор А.А. Немировський), з інших юридичних питань (А.М. Ждан-Пушкін), військових справ (генерал П.П. Ситін і С.І. Одинцов), а також від комісаріатів фінансів, шляхів сполучення, торгівлі і промисловості, продовольства. Як «журналістка» мирної делегації в Києві перебувала і дружина Раковського Олександріна Георгіївна. Делегація мала шість телеграфістів, чотири стенографа, чотири друкарки. Охороняв все це значне представництво загін латиських стрільців [1, спр. 11, а. 12, 30, 49 та ін.].

Переговори розпочалися 23 травня. Напередодні Раковский провів прес-конференцію, де заявив, що російська делегація прибула для того, щоб ліквідувати всі непорозуміння між Українською державою і РСФРР, що радянська Росія має намір будувати добросусідські відносини з Україною, маючи на увазі ті економічні, соціальні та культурні питання, у розв'язанні яких зацікавлені обидві держави. «Наш уряд рахується з фактом самовизначення українського народу, що входило раніше в нашу партійну програму, а згодом і в урядову, коли ми стали при владі, — сказав Раковский. — [...] ми впевнено заявляємо, що Радянська влада ніколи не буде перешкоджати самовизначенню українського народу» [9, 23 червня]. Подібна заява Раковского викликала надії. Однак українська громадськість сприймала її з пересторогою, вважаючи (цілком слушно), що у програмі більшовиків лозунг самовизначення мав не принциповий, а тактичний характер. Раковский розумів, наскільки важко буде реалізувати ідею самовизначення народів у практиці більшовицького державного управління. Він, мабуть, не до кінця усвідомлював лицемірство і кон'юктурність лозунгу самовизначення націй у політичній філософії Леніна. Було цілком очевидно, що Х.Г. Раковському доведеться проявити неабиякий дипломатичний хист, аби за умов досить жорстких вказівок російського уряду добитися взаємоприйнятних рішень. Як засвідчив хід переговорів, Раковский здебільшого виявляв добру волю й готовність до дипломатичного маневру, тоді як Мануїльський (обидва вони формально були рівноправними, хоча Раковский був керівником делегації; на пленарних засіданнях він і керівник української делегації головували по черзі) займав пасивну позицію, передоручаючи, як правило, своєму колезі вести дискусії, бесіди з представниками преси тощо.

Гідним партнером Раковского на переговорах був керівник української делегації Сергій Павлович Шелухин — правознавець, поет і журналіст, діяч україн-

Українсько-російські переговори 1918 р. у Києві
Ukrainian-Russian negotiations held in Kyiv in 1918

ської партії соціалістів-федералістів. Шелухин народився в поміщицькій родині на Полтавщині 1860 року, закінчив юридичний факультет Київського університету. На початку переговорів він займав посаду міністра судових справ, а в середині червня був призначений генеральним суддею кримінального департаменту Генерального суду України і незабаром став сенатором [5, 22 травня].

Зустрічі делегатів відбувалися у залі Педагогічного музею на вул. Володимирський, де ще донедавна була штаб-квартира Центральної Ради. На відкритті переговорів були присутні представники української, російської та західноєвропейської преси. Засідання відкрив Шелухин. Сторони обмінялися повноваженнями. У перші ж хвилини Раковського чекав удар від голови української делегації, який, на думку кореспондента німецької газети Фріца Вейтхаймера, перевершував його у правовому досвіді та умінні контролювати ситуацію [17, 3 Juni]. Виявилося, по-перше, що повноваження радянської делегації не були сформульовані необхідним чином, вона уповноважувалася на ведення переговорів і укладення договору, але про її право на укладання перемир'я чи миру в документах нічого не фіксувалося. По-друге, Шелухин з усіма на те підставами запросив роз'яснень щодо федералізму РСФРР — партнера в переговорах, зокрема про те, які держави увійшли до цієї федерації. Голова української делегації висловив сумнів, чи може радянська влада давати зобов'язання від імені Білорусії, Литви, Кавказу, Дону, Причорномор'я тощо. «Ми не знаємо, з ким саме треба буде вести переговори», — зауважив він. Раковський відповів, що характер переговорів визначається телеграмами, якими обмінялися обидва уряди, і особливо Берестейським мирним договором, згідно з яким Росія зобов'язалася негайно укласти з Україною мир. Тому повноваження, які він має, достатні. Що до складу РСФРР, то було вжито загальну формулу, що це — внутрішня справа, що Українську державу «ми до нього не зараховуємо». А спроба послатися на широкі права місцевих органів як прояву радянського федералізму викликала в українських делегатів закономірний подив, як з погляду теоретично-правової, так і практичної у зв'язку з нагнітанням диктаторсько-терористичних методів радянського державного управління, що вже далися взнаки. Раковський змушений був попросити перервати засідання для того, щоб українська делегація подала свої міркування у письмовому вигляді, на що він дасть офіційну відповідь.

Українсько-російські переговори 1918 р. у Києві
Ukrainian-Russian negotiations held in Kyiv in 1918

Зі свого боку, Раковський вказав українській делегації на те, що її повноваження не завірені головою держави, котрий є керівником і зовнішньої політики, і попросив оформити повноваження належним чином [7, 26 травня].

24–25 травня переговори було продовжено. Цього разу Раковський фігурував вже як «уповноважений» Росії, голова делегації, а Мануїльський — «повноважний член» делегації [1, ф. 2607, оп.1, спр. 1, а.15]. І в письмовій, і в усній формі С.П. Шелухин наполягав, щоб делегація зажадала нових повноважень, а поки що пропонував накреслити план роботи, висунути вимоги й побажання, однак до одержання нових повноважень не брати на себе зобов'язань. Четверте засідання відбулося 27 травня. Розпочалися безпосередні переговори про перемир'я. Українська делегація вимагала встановлення демаркаційної лінії вздовж певних пунктів повернення відібраних в Україні залізничних вагонів і паровозів, репатріації українців з російської території. Раковський цього разу, як і згодом, був схильний до компромісів. Не виступаючи загалом проти українських вимог, він запропонував обмінятися військовополоненими та іншими громадянами обох держав і заявив, що у Росії також є претензії до України щодо різних вантажів, втім без деталізації, про що йдеться.

Наприкінці травня — здебільшого завдяки пом'якшенню позиції російської делегації, вільному спілкуванню Раковського в Києві з представниками різних українських кіл — намітився деякий поворот на користь Кремля, свідченням чого стала поява у соціал-демократичному друкованому органі редакційної статті з критикою непоступливості української делегації. Ця непоступливість, а подекуди й ультимативність пояснювалася тим, що український уряд намагався максимально використати вкрай важке міжнародне та внутрішнє становище Російської республіки, уряд якої після так званої «тріумфальної ходи радянської влади» наприкінці 1917 — на початку 1918 р., що тоді не була аж такою всепереможною, поступово втрачав контроль над новими територіями, де проголошувалася влада різного роду місцевих урядів. Однією з таких територій стало Всевелике Військо Донське, своєрідна козацька держава на чолі зі своїм вищим органом — Військовим кругом. Гетьманський уряд увійшов в офіційні зв'язки з отаманом, що негативно вплинуло на переговори в Києві. З іншого боку, донська влада вважала, що перебування в Україні німецьких військ перетворює й уряд на зброю в руках німців, що Скоропадський — німецька маріонетка тощо.

Не заперечуючи залежності гетьманського уряду від Німеччини, ступінь якої ще належить дослідити, можна припустити, що в уяві Леніна та інших радянських керівників вона була перебільшена. На основі цих уявлень Раковському було рекомендовано налагодити контакти з німецьким послом в Україні Муммом фон Шварценштейном, радником посольства графом Берхемом та представниками вищого німецького командування. 29 травня відбувся перший візит Раковського до Шварценштейна. Обговорювалися взаємини Росії і Німеччини, які, за заявою радянського представника, могли погіршитися через визначення українською делегацією демаркаційної лінії, встановленої за межами території, на яку поширювалася тоді влада Скоропадського. Раковський мотивував це тим, що вимоги України, певно, підтримують німці. Преса не оприлюднила реакцію німецького посла на цю заяву. Певна зневага до радянського представника виявилася у тому, що відповідний візит наступного дня здійснив не посол, лише його ад'ютант. Щоправда, з часом певне взаєморозуміння з Муммом фон Шварценштейном відбулося, яке однак на перебіг переговорів істотно не вплинуло. Водночас ці контакти сприяли припиненню сутичок на демаркаційній лінії, які час від часу спалахували [2, спр. 510, а. 20, 28].

30 травня Раковський вручив Шелухину нові повноваження радянської делегації, які передбачали його право на підписання перемир'я, мирного договору та інших, пов'язаних з ним, актів. Раковський водночас звернув увагу свого партнера на те, що переговори ускладнюють офіційні українські особи, у тому числі і сам керівник делегації України, зустрічаючись з різного роду представниками Дону, Сибіру, Кавказу та ін., які заявляють про те, що не входять до складу Росії, а також мають наміри приєднати до України деякі райони Курської губернії [2, спр. 510, а. 30].

В ході обговорення питання про демаркаційну лінію Раковський наполягав на тому, щоб спочатку було підписано перемир'я, а потім дебатовалося питання про кордони. Водночас він визнав, що обидва питання близькі до позитивного вирішення: на Брянському та Курському напрямках уже діє перемир'я, а в інших місцях навіть встановлено демаркаційну лінію. Раковський швидко, вміло і досить тонко відбивав дотепні і точні аргументи Шелухина, порівнюючи пропоновану українською делегацією демаркаційну лінію з територіальними вимогами України на основі Універсалу Центральної Ради, мап, відповідних заяв тощо. Шелухин змушений був запропонувати розробку нового варіанта. Питання було передано до змішаної комісії, однак його продовжували обговорювати і на наступних пленарних засіданнях, до того ж через різне уявлення про демаркаційну лінію сторони ніяк не могли домовитися, в якій саме із комісій його слід розглядати. Нарешті пристали на створенні спеціальної комісії з цього питання [7, 6 июня].

На засіданні комісії з питань демаркаційної лінії 11 червня нарешті дійшли згоди. Комісія стала на «воєнну позицію» (саме на ній, нагадаємо, наполягав Раковський) і затвердила лінію, що відбивала становище на ділянках фронту. На нараді голів делегацій 11 червня було підбито підсумки виконаної роботи і визначено перспективи подальших переговорів. Спокійно проходило обговорення питання про обмін громадянами, про залізничне майно. Принципово було погоджено питання про обмін консулами. На наступних засіданнях вирішувалась також проблема товарообміну між обома країнами. Раковський наполягав на тому, що переговори ведуться на засадах Берестейського миру. Мабуть, мета такого визначення полягала в тому, щоб офіційно було зареєстровано той факт, що вони відбуваються не з власної волі обох держав, а під німецьким тиском. Українці відмовлялись від такого формулювання, і радянська делегація більше на ньому не наполягала. Щодо питання про незалежність України як беззастережної умови переговорів, то з цього приводу йшли гострі суперечки, які ледь не зірвали самі переговори. Зрештою Раковський поступився зі слушним застереженням, що дипломатичні представники країн будуть призначені після підписання договору [17, 7 Juni].

Переговори йшли з великими складнощами до 10 червня; коли вже було підготовлено попередню угоду, Раковський телеграфував заступнику наркома шляхів сполучення РСФРР В.І. Невському, що умовою укладення перемир'я українська делегація висуває повернення у десятиденний термін 97 вагонів першого та другого класів, 900 вагонів третього класу, інших транспортних засобів, 130 пасажирських локомотивів [2, оп. 2, спр. 109, а. 9].

12 червня між Україною та РСФРР було підписано угоду про попередні умови переговорів, що стала фактично угодою про перемир'я. Згідно з нею на весь час переговорів на всіх фронтах припинялися воєнні дії, встановлювалися правила евакуації громадян обох країн та визнавалося їх право переїжджати на свою батьківщину разом з майном, відновлювалося залізничне сполучення, телеграфний і поштовий зв'язок, торговельні відносини, для чого у тиждень термін пропонувалося створити паритетну комісію. Сторони обмінювалися консулами. Товариства Червоного Хреста обох країн повинні були вжити заходів з метою спрощення проїзду військовополонених та інших громадян обох держав і надання їм допомоги в дорозі. Передбачалося негайно розпочати переговори про укладення мирного договору [11, с. 72–77].

3 середини червня на переговорах почався новий, ще складніший етап. Особливо гостро постало питання про Крим, де становище було досить невизначеним: там утворився уряд генерала Сунькевича і, крім того, виникла навіть підозра, що німці намагатимуться анексувати Крим, про що не раз повідомляв Раковському один із членів української делегації. Представники німецького командування граф Беркен і майор Бринтман, з якими зустрічався Раковський, переконували його «з огляду на невизначеність питання про Крим» розглядати його насамкінець. Раковський заперечував, посилаючись на ноти німецького посла у Москві Мірбаха радянському урядові, згідно з якими питання про Крим повинно було обговорюватися на київській мирній конференції у звичайному порядку. В радіограмі Чичеріну від 19 червня Раковський висловив припущення, що навколо Криму німці і планують якусь інтригу [2, спр. 506, а. 47; спр. 510, а. 53].

Ситуацію на переговорах дедалі більше ускладнювало розгортання громадянської війни, невизначеність статусу сусідніх з Україною територій. Бурхливими дебатами супроводжувалися питання щодо майбутнього російсько-українського кордону. Раковський повідомляв Леніну, Троцькому, Чичеріну про те, що досягнення угоди гальмується «неймовірною жадібністю й упертістю української делегації» [2, спр. 510, а. 55]. Втім це, зрозуміло, було суб'єктивною думкою, адже цілком аналогічну претензію українці могли б висунути зі свого боку. Раковський вважав, що делегація пішла на суттєві поступки Україні, погодившись на передачу їй території площею у 46 тис. кв. км. в районі Прип'яті з рудниками, заводами, лісними багатствами у Мозирському повіті, двоколіїної залізниці Пінськ–Речиця з вузлом у Жлобші. Але ж мова йшла про території з українським та білоруським населенням! Він висловлював невдоволення тим, що українська делегація не погоджується з його вимогами про відчуження РСФРР південної частини Воронезької області і території у Донецькому басейні, що перебували під владою гетьмана, пояснюючи непоступливість українців військовою підтримкою з боку Німеччини, а також вважаючи, що Україна прагне встановити не етнографічний, але геополітичний кордон. В цьому він не помилявся, адже такого рішення, тільки на користь Росії, прагнув він сам.

У питанні про кордони сторони згоди не дійшли. Формули визначення кордону на перший погляд дуже зблизилися, однак насправді мали суттєві розбіжності. Після засідання 15 червня це питання було передано на розгляд політичній комісії, причому російська делегація дотримувалася формули «організованого й вільного опитування населення з додержанням етнографічного принципу як презумпції за взаємним кожного разу погодженням обох держав». І все ж на

засіданні 22 червня було затверджено компромісну формулу визначення кордону — шляхом проведення у спірних випадках опитування населення під контролем спеціальних змішаних комісій за умови виведення зі спірних районів військ обох країн [8, 23 червня].

Наприкінці червня переговори на рівні голів делегацій було перервано. 26 червня Раковський приїхав на консуляції до Москви. З ким і як він консулювався, джерела, на жаль, не дають відомостей. 26 червня і в «Известиях» і в «Правде» з'явилася інформація про його розмови зі співробітниками редакцій, які, очевидно, відбивали офіційну радянську позицію. Повернувся Раковський до Києва на початку липня, і 4 липня відновилися зустрічі голів делегацій.

В політичній комісії знову почало обговорюватися питання про кордони. Зважаючи на московські директиви, Раковський запропонував проект етнічного кордону, що базувався на результатах перепису населення 1897 р., і подав мапу з позначеннями на ній кордонами. Судячи з усього, претензії Росії суттєво зменшилися.

Щоправда, мапа викликала гострі суперечки (навіть з погрозами перервати переговори), але пов'язані вони були спершу лише з приналежністю чотирьох північних повітів Чернігівської губернії. Українська делегація представила мапу діалектів, складену академіком Д.М. Ушаковим зі співробітниками, дані якої покликані були обґрунтувати територіальні вимоги України [15].

Хоча переговори супроводжувалися оголошенням пропагандистських матеріалів, взаємними звинуваченнями у втручанні у внутрішні справи, певний прогрес все ж намітився. Незважаючи на це офіційна російська преса продовжувала нагнітати антиукраїнські позиції. Так, відновленню переговорів на рівні голів делегацій безпосередньо передувала різка антиукраїнська стаття К. Радека «Скоропадський чи Керенський», надрукована на першій сторінці «Известий». Попри все 9 липня Раковський і Шелухин підписали попередню угоду про поштово-телеграфний зв'язок України з Росією.

Нові серйозні ускладнення виникли у зв'язку з повідомленнями про вбивство у Москві лівим есером Я.Г. Блюмкіним німецького посла В. Мірбаха та про конфлікт між більшовиками і лівими есерами. Проте Раковському вдалося уникнути припинення переговорів, хоча радянське урядове повідомлення про вбивство Мірбаха серйозно їх ускладнило, бо в ньому містилися образи на адресу українських властей. Це повідомлення закінчувалося словами: «Геть слуг білої гвардії і Скоропадського!» [1, стр. 16, а. 61].

Отже, подальшого прогресу на переговорах не було протягом усього липня. Шелухин наприкінці місяця констатував: «Вже на початку мирних переговорів з російською делегацією виникли сумніви, чи дійсно більшовикам з їх цілями і способами ведення війни і взагалі з їх партійними завданнями потрібен мир з Україною?.. Аналіз фактів дає негативну відповідь, а те що російська делегація вперто уникає встановлення між Росією та Україною політичних контактів, ще більше підтверджує це» [1, стр. 16, а. 61].

Через місяць після відновлення переговорів стало відомо про замах на В.І. Леніна. Раковський виїхав до Москви, де зустрівся в Горках з Леніним, доповів про хід переговорів з Україною. Очевидно, вони дійшли висновку про недоцільність

*Х. Раковський як голова Раднаркому і Наркомзасу України. 1920 р. Харків. (Фото з Національної бібліотеки Норвегії)
C. Rakovsky as Chairman of the Council of People's Commissars and the People's Commissariat for Foreign Affairs of Ukraine, 1920, Kharkiv. (Photo provided by the National Library of Norway)*

подальшого серйозного продовження переговорів з урядом гетьмана Скоропадського. Переважила думка Леніна, якої він дотримувався, що Скоропадський — маріонетка в руках німецького командування, що в Україні існує окупаційний режим. Згадали навіть про те, що міністр закордонних справ України Д.І. Дорошенко виїжджав для консультацій до Берліна [2, спр. 609, а. 504–505]. Було вирішено припинити переговори в Києві і продовжити їх у Берліні.

Наприкінці серпня Раковський повернувся до Києва. На цей час становище радянського представництва в Києві дещо стабілізувалося. Ще у попередні місяці Раковський організував більш-менш систематичне інформування свого уряду про становище на фронтах, як його висвітлювали антирадянські та нейтральні джерела [2, спр. 510, а. 47, 93, 138, 196, 263, 283].

Відомства радянської Росії намагалися скористатися переговорами у Києві для того, щоб і далі одержувати з України сировину, продовольство та інші корисні речі. Сам Раковський брав участь у господарських переговорах, зокрема, пов'язаних із закупівлею хліба. Вдалося підготувати велику угоду на поставку в Росію 900 тис. пудів борошна. Однак радянська бюрократія, що вже народжувалася, з притаманною їй повільністю, підозрілістю, низькою компетентністю загальмувала і зірвала цей контракт.

6 вересня пленарні засідання на переговорах було відновлено (у проміжках засідали комісії). Перше після довгої перерви пленарне засідання розпочалося з висловлення готовності обох сторін до взаємоприйнятної розв'язки відносин. Втім одразу ж виникла гостра дискусія у зв'язку з офіційним визнанням Україною Донської республіки. 10 вересня Раковський оголосив текст заяви російської делегації, в якій підкреслювалося, що визнання Україною так званої Донської республіки та її відмова встановити свій південно-східний кордон за погодженням є намаганням переглянути Берестейський договір [10, 7, 11 вересня].

Не менш гострою проблемою ставали відносини України і Криму, особливо у зв'язку з перспективою їх об'єднання. Питання про приєднання Криму до Української Держави на засадах автономії було принципово вирішено на початку вересня. Дискусія виникла на пленарному засіданні делегацій 10 вересня. Раковський визнав юридично неспроможною заяву української делегації про відмову визнати кордон між Кримом як російською територією та Україною, оскільки РСФРР нібито втратила суверенні права на Крим. «Українська делегація не змогла пред'явити жодної угоди чи іншого дипломатичного акту, з якого випливало б, що Росія втратила суверенні права на Крим». Така українська позиція, як і визнання Донської республіки, розглядалася як фактичний перегляд Берестейського миру. Берестейський договір в руках радянської делегації був певним жупелом, яким час від часу намагалися погрожувати Україні. Українська делегація рішуче заперечувала проти того, що Берестейський договір покладає на країну будь-які зобов'язання [10, 4 жовтня].

26 вересня повипред Росії у Німеччині А.А. Йоффе на основі повідомлень Раковського про припинення «митної війни» України і Криму та визнання Україною Донської республіки надіслав ноту німецькому МЗС, в якій інформував, що у зв'язку з цими подіями Російська республіка позбавляється можливості укласти торговельний договір з Україною і знімає з себе відповідальність за невиконання цієї вимоги Берестейського мирного договору [7, 5 октябрю]. Зміцненню позиції радянської сторони сприяло і подальше погіршення воєнного становища Центральних держав, що зумовило їхні мирні маневри, наприклад, нота уряду Австро-Угорщини в середині вересня країнам Антанти з висловленням надії на якнайліпше укладення миру. Щодо цієї ноти Раковський розмовляв з кореспондентом газети «Киевская мысль». Висловивши сподівання, що мирна ініціатива Австро-Угорщини прискорить російсько-українські переговори, він дав загальний скептичний прогноз щодо можливості укладення справжньо-

*Х. Раковський (зліва) і А. Стамболійські в Генуї. 1922 р.
C. Rakovsky (on the left) and A. Stamboliyski in Genoa, 1922*

го миру існуючими режимами. «Я вважаю інтереси сучасних капіталістичних держав настільки суперечливими, що навряд чи будь-які переговори, конгреси, конференції зможуть їх примирити. Зараз, при теперішньому стані речей, справжній, міцний і тривалий мир є утопією» [9, 5 вересня].

26 вересня, 3 і 7 жовтня відбулися нові пленарні засідання делегацій, що брали участь у переговорах. Проходили вони у надто складних умовах, обидві сторони фактично відмовилися від тих взаємних поступок, які було зроблено раніше. Шелухин виступав з гострими заявами про порушення Росією умов угоди від 12 червня, головним чином з приводу статусу українців в Росії, висунув вимогу запровадити особливий режим для тих районів РСФРР, на які претендувала Україна. Було заявлено протест проти антиукраїнської кампанії в радянській пресі. Раковський виступав з докладними промовами, спростовуючи всі звинувачення. Він змушений був відверто лицемірити, вважаючи безпідставним протест проти «статей, що співчували» робітничому й селянському рухові України у центральних газетах РСФРР. Він заявив: «У нас заарештовують не за погляди, а тільки за контрреволюційну діяльність» [4, 27 вересня]. На засіданні 7 жовтня Раковському було пред'явлено звинувачення, що члени делегації вербують в Україні солдат у Червону армію, і він погодився з цим [4, 8 жовтня]. Більше того, в архіві нами знайдено документ — телеграма Раковського С.І. Аралову, завідувачу оперативного відділу Наркомвоєнмора від 14 вересня такого змісту: «Чи не зустрічаються перешкоди для тимчасової затримки (тут, мабуть, якась телеграфна плутанина. — Авт.) по прийому інструкторів та унтер-офіцерів Червоної армії, що записуються у нас?..» [2, спр. 509, а.142].

За підсумками засідання 26 вересня сторони оголосили свої меморандуми щодо принципових питань взаємовідносин між обома державами. Українська делегація давала своє тлумачення Берестейського мирного договору, зазначаючи, що відокремлення Донської області у самостійну державу не суперечить

сутності цього договору, і взагалі відкидала обов'язковість берестейських установлень для України, яка є суверенною державою. С.П. Шелухин запропонував, щоб уряд Росії звернувся до учасників договору з проханням про роз'яснення його змісту. Російська делегація у своїй декларації фіксувала увагу на тому, що звинувачення української сторони щодо невиконання угоди про перемир'я радянською стороною базуються на неперевіреній інформації, або невірному тлумаченні цієї угоди, вважала необґрунтованим протест України проти статей у радянській пресі про «співчуття робітничому й селянському рухові», а також проти пожертвувань на користь тих, хто страйкує. По суті, одне питання підмінялося іншим — Україна протестувала не проти «співчуття та пожертвувань», а проти заяв і дій офіційних радянських органів.

Якщо раніше Раковський висловлював оптимізм і навіть деяку ейфорію щодо перспектив замирення з Україною, то зараз на основі його інформації Ленін та інші радянські керівники почали виявляти все більший скептицизм. Страйки у промисловості, селянські виступи в Україні, які всіяко розпалювалися радянською агентурою, безумовно, за немалою участю місії Раковського, поразка Центральних держав у світовій війні, що ставала все більш очевидною, і як наслідок неминучість втрати урядом гетьмана могутнього покровителя викликали припущення, що існування гетьманської держави закінчується. Раковський інформував Москву, що українська делегація не здійснює жодного кроку без консультації з німецькими послом і командуванням. Отже, як вже зазначалося, було вирішено перенести переговори до Берліна. При цьому сподівалися, що в умовах, коли Німеччина зазнає поразки, жодні переговори не будуть проводитися в німецькій столиці.

Тоді ж, мабуть, були відновлені контакти з українськими змовницькими опозиційними силами. Д. Дорошенко писав: «Радянський уряд, який через своїх представників — Раковського і Мануїльського — був у змові з керівниками Українського національного союзу, і, знаючи, що вони готують повстання проти гетьмана, фактично зірвав переговори про мир і перебував у стані бойової готовності. 3 жовтня місяця він почав активно готуватися до збройного наступу на Україну» [6, с. 403–404].

На засіданні 3 жовтня радянська делегація виступила із заявою щодо розбіжностей у тлумаченні деяких умов Берестейського мирного договору обома сторонами. Було запропоновано звернутися до «контрагентів Росії» по Берестейському миру з проханням про роз'яснення, чи обов'язкові його статті для України. Зустріч проходила у нервовій, напруженій обстановці. Наступне засідання призначено не було. Газета «Нова рада» констатувала: «Миру більшовикам не потрібно, вони його не бажають, їм потрібна лише комедія переговорів» [10, 4 жовтня].

Щоправда, 7 жовтня відбулося ще одне пленарне засідання, на якому були знову у загальній формі висловлені взаємні претензії. Але після нього мирні переговори фактично припинилися. Цього ж таки дня Раковський залишив українську столицю. У Києві лишився Мануїльський, і було оголошено лише про «тимчасову перерву» [7, 15 жовтня]. Однак через деякий час у приміщенні місії було проведено обшук, вилучено частину архіву, кілька осіб (які, мабуть, використовували дипломатичне представництво для антиурядової агітації) заарештовано. Мануїльський виступив з протестом. Російсько-українські відносини надзвичайно загострилися до краю у зв'язку зі спробою затримання Раковського, що повертався до Москви.

В середині жовтня в радянській пресі була розгорнута нова потужна антиукраїнська кампанія. Одна із передових статей «Известий», що була написана головним редактором Ю. Стекловим і присвячена уряду Скоропадського, мала назву «Передсмертні судоми». Через кілька днів в українській пресі були надруковані документи гетьманської поліції про те, що радянська делегація і особисто Раковський займалися підривною роботою в Україні.

Повернувшись до столиці, Раковський продовжив свою роботу у Наркоматі закордонних справ, де його очікувало нове призначення — повноважним представником РСФРР у Австро-Угорщині. Втім дістатися до місця роботи він так і не зміг: прибувши до Берліна, він невдовзі разом із радянським послом у Німеччині А.А. Йоффе і М.І. Бухарінім, що перебували там, був висланий із Німеччини. По дорозі, у Борисові, вислані довідалися про початок німецької революції. Незабаром ВЦВК відправив Х.Г. Раковського у складі офіційної делегації РСФРР на I загальнонімецький з'їзд Рад. Однак делегацію затримали у Ковні німецькі власті, повернули до Мінська, а звідти до Москви.

Після припинення російсько-українських переговорів гетьманська Україна існувала дуже недовго. Коли восени 1918 року стало зрозуміло, що Центральні держави програють війну, Скоропадський почав маневрувати, але його спроба залучити до кабінету відомих українських діячів, зокрема С.В. Петлюру, у листопаді визволеного із в'язниці, успіху не мала. У середині листопада гетьман утворив новий уряд, переважно із російських монархістів. Був проголошений Акт федерації — зобов'язання об'єднати Україну з майбутньою незалежною російською державою. Але в цей же день опозиція утворила альтернативний уряд — Директорію — з В.К. Винниченком і С.В. Петлюрою. Через місяць, 14 грудня, німці залишили Київ, у столиці України була встановлена влада Директорії, яка проголосила відновлення Української Народної Республіки. Втім ця влада протрималася ще менше. На початку 1919 р. більшовикам вдалося поширити свій режим на всю Лівобережну і більшу частину Правобережної України.

1. Центральний державний архів вищих органів виконавчої влади України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2607. — Оп. 1.
2. Державний Архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф. 130. — Оп. 2.
3. Антонов-Овсєнко В. Записки о гражданской войне. — Москва: Госиздат, 1928.
4. Відродження (Київ). — 1918.
5. Державний вісник. — 1918.
6. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. — Ужгород: Свобода, 1930.
7. Известия. — 1918.
8. Майстрєнко И. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии. — Мюнхен: Сучасність, 1978.
9. Киевская мысль, 1918.
10. Нова рада (Київ). — 1918.
11. Піскун В. Одне писали, інше тримали на думці. Мирні переговори між Українською Державою і РСФРР 1918 року // Політика і час. — 1994. — № 2.
12. Полетика Н.П. Виденное и пережитое (Из воспоминаний). — [Ієрусалим], Библиотека-Алия, 1990.
13. Проданюк Ф. Дипломатія держави гетьмана П. Скоропадського // Політика і час. — 1992. — № 5.
14. Робітнича газета. — 1918.
15. Ушаков Д.М. «Нарис російської діалектології з додатком першої мапи російських діалектів в Європі», підготовленої спільно з М.М. Дурново і М.М. Соколовим (1915 р.). З 1915 р. Д.М. Ушаков був головою Московської діалектичної комісії.
16. Hoffman M. War Diaries and Other Papers. — London, 1929. — Vol. 1.
17. Frankfurter Zeitung. — 1918.

Mykhailo STANCHEV,
*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Foreign Member of the Bulgarian Academy of Sciences,
Head of the Department of Modern
and Contemporary History
of the Historical Faculty
of the V.N. Karazin Kharkiv National University*

PARTICIPATION OF C. RAKOVSKYI IN THE UKRAINIAN-RUSSIAN NEGOTIATIONS IN 1918

Abstract. The article is concerned with the negotiations between the governments of the Russian SFSR and the UPR held in the spring of 1918 with a view to restore the Soviet regime and make Ukraine a part of Russia.

Appointed the head of the Russian delegation was C.H. Rakovskyi who was aware of how difficult it would be to put into life an idea of self-determination of nations against the backdrop of the Bolshevik state leadership. The process of negotiations was challenging. The situation was aggravated by the deployment of the civil war and the undefined status of Ukraine's neighbouring territories. The negotiations were also impeded by propaganda materials, mutual accusations of interference in domestic affairs. Issues regarding the future of the Russian-Ukrainian border evoked heated debate. However, there was some progress. C.H. Rakovskyi had to make use of his outstanding diplomatic aptitude in order to reach mutually beneficial decisions under rather strict instructions of the Russian government. At the negotiations, Rakovskyi demonstrated goodwill and eagerness to make diplomatic moves, skilfully held discussions and talks with media representatives, etc.

The article analyzes activity of Christian Rakovskyi as a future diplomat, his ability to listen to the opponent, assess his or her point of view and try to reach a reasonable compromise.

Keywords: Rakovskyi, Shelukhin, Ukrainian-Russian negotiations, Crimea, divergence, demarcation, treaty.